

DARSLIK MATNI BILAN ISHLASH USULLARI: CHIZIQLI IDROKDAN O'QIB TUSHUNISHGA

Umarov Bahrom Norboyevich

*Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi kafedra mudiri,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*

<https://orcid.org/0000-0003-1085-2437>

email: umarov-bahrom@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada axborotni chiziqli idrok etishdan uni mazmunli va tanqidiy tushunishga o'tish sharoitida darslik matnlari bilan ishlashning zamonaviy metodologik yondashuvlari ko'rib chiqiladi. O'quvchilarning o'qish savodxonligini rivojlantirishga qaratilgan kognitiv va metakognitiv texnikalarni o'z ichiga olgan mazmunli matnni qayta ishlash strategiyalari tahlil qilinadi. O'quv materiallarini tuzishga, talqin qilish va mulohaza yuritishni rag'batlantiradigan vazifalar turlariga va o'qishni tushunishni baholashga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'z va iboralar: darslik, ta'lim matni, o'qib tushunish, o'qishni tushunish, chiziqli idrok, metakognitiv strategiya, o'rganish faoliyati, matnni talqin qilish, o'qitish usullari.

МЕТОДЫ РАБОТЫ С ТЕКСТОМ УЧЕБНИКА: ОТ ЛИНЕЙНОГО ВОСПРИЯТИЯ К ПОНИМАНИЮ ПРОЧИТАННОГО

Аннотация. В статье рассматриваются современные методические подходы к работе с текстами учебников в контексте перехода от линейного восприятия информации к ее осмысленному и критическому пониманию. Анализируются стратегии обработки осмысленного текста, включая когнитивные и метакогнитивные методы, направленные на развитие у учащихся навыков чтения. Особое внимание уделяется построению учебных материалов, типам заданий, стимулирующих интерпретацию и рефлексия, а также оценке понимания прочитанного.

Ключевые слова и фразы: учебник, учебный текст, осмысленное чтение, понимание прочитанного, линейное восприятие, метакогнитивная стратегия, учебная деятельность, интерпретация текста, методика преподавания.

METHODS OF WORKING WITH TEXTBOOK TEXT: FROM LINEAR PERCEPTION TO READING COMPREHENSION

Annotation. The article considers modern methodological approaches to working with textbook texts in the context of the transition from linear perception of information to its meaningful and critical understanding. Strategies for processing meaningful text, including cognitive and metacognitive techniques aimed at developing students' reading literacy, are

analyzed. Special attention is paid to the construction of educational materials, types of tasks that stimulate interpretation and reflection, and the assessment of reading comprehension.

Keywords and phrases: *textbook, educational text, meaningful reading, reading comprehension, linear perception, metacognitive strategy, learning activity, text interpretation, teaching methods.*

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimi darsliklarning roliga yangi talablar qo'yadi, o'qituvchilar va metodistlarni o'z tuzilishi, funktsiyalari va eng muhimi, ular bilan qanday ishlashni qayta ko'rib chiqishga undaydi. Yillar davomida darsliklar statik bilim manbalari sifatida qabul qilingan bo'lsa-da, bugungi kunda ular o'quvchilarning kognitiv ko'nikmalarini, xususan, o'qib tushunish va o'qiganlarini tushunish qobiliyatini rivojlantirish uchun tobora dinamik vositalarga aylanib bormoqda. Biroq, matnni chiziqli idrok etishdan – ya'ni yuzaki, ketma-ket, deklarativ o'qishdan – mazmunni chuqur tushunishga o'tish nafaqat o'qitish strategiyalarini o'zgartirish, balki o'quvchilarning matn bilan o'zaro ta'sirini tashkil qilishning metodologik yondashuvini qayta aniqlashni ham talab qiladi. Muammo axborotning yetishmasligida emas, balki matn bilan nafaqat axborot manbai sifatida, balki ma'nolar tizimi sifatida ishlash qobiliyatida. Bu darsliklar bilan ishlash usullarini ta'lim sifati va o'qish savodxonligi darajasi uchun juda muhimdir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada axborotni chiziqli idrok etishdan uni mazmunli va tanqidiy tushunishga o'tish sharoitida darslik matnlari bilan ishlashning zamonaviy metodologik yondashuvlari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida statistik tadqiqot, adabiyotlar qiyosiy tahlili va farazni asoslash usullaridan foydalanilgan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

A.A. Aminovning asarida darslik matnlarini chiziqli idrok etish akademik o'qishning asosiy shakli bo'lib qolayotgani, bu esa ma'lumotlarning rasmiy o'zlashtirilishiga olib kelishi va mazmunli bilimlarning rivojlanishiga to'sqinlik qilishini ta'kidlaydi. U matnni tushunishni talqin qilish, umumlashtirish va tanqidiy tahlil darajasida ta'minlaydigan o'qib tushunish strategiyalarini amalga oshirish zarurligiga e'tibor qaratadi[1].

A.E.Kinselning tadqiqoti o'рта maktab o'quvchilarida o'qib tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishning metodologik jihatlarini ochib beradi. Muallif yuzaki idrokni yengishga va matnni chuqurroq tushunishga yordam beradigan interaktiv usullardan (klasterlar, ma'no jadvallari, Blum savollari va boshqalar bilan ishlash) foydalanishga urg'u beradi[2].

Sh.R.Rahmatova darslik matnlarini shunchaki axborot tashuvchisi sifatida emas, balki tanqidiy fikrlashni rivojlantirish vositasi sifatida ko'rishni taklif qiladi. Uning tadqiqotida savollar tizimi orqali mazmunli faoliyatni tashkil qilish, muammoli vazifalarni qo'yish va muallifning nuqtai nazari bilan ishlash usullari keltirilgan. Muallif matnning ijtimoiy–madaniy ahamiyati masalasini ko'tarib, o'quvchining shaxsiy va madaniy kontekstini hisobga olmasdan tushunishning iloji yo'qligini ta'kidlaydi[3, 96–bet].

M.Z. Qosimova uchta o'qish bosqichi ("qiyinchilik – tushunish – mulohaza") tizimi orqali darslik bilan samarali ishni qanday tuzish mumkinligini, tahlil, taqqoslash, bashorat qilish va umumlashtirishni rivojlantirishni ko'rsatib beradi [4, 44–bet].

A.E.Fomin matn bilan ishlashning metakognitiv strategiyalarini o'qib tushunishni rivojlantirishning asosiy komponenti sifatida o'zini baholash va o'qishdan oldin va keyin savollar berish kabi texnikalarning muhimligi ta'kidlangan. Muallif darslik mazmunini nafaqat yodlashni, balki o'quvchilarda mustaqil fikrlashni ham rag'batlantiradigan tarzda tuzishni taklif qiladi [6, 51–bet].

TAHLIL VA NATIJALAR

Chiziqli matnni idrok etish, o'quvchilarning material bilan dastlabki o'zaro ta'sirining tabiiy bosqichi bo'lsa–da, ko'pincha amalda mavjud bo'lgan yagona modelga aylanadi. O'quvchilar matnni chapdan o'ngga, paragrafma–paragraf, so'zma–so'z ma'nodan tashqariga chiqmasdan o'qiydilar. Bu matn qismlari o'rtasida chuqur aloqalarni shakllantirishni, sabab–oqibat munosabatlarini tushunishni va muallifning pozitsiyasini talqin qilishni murakkablashtiradi. Bu muammo, ayniqsa, o'quvchilarni faol ravishda ma'lumotni qayta ishlash, tahlil qilish va qo'llashni o'z ichiga olgan faoliyatga asoslangan o'rganish modeliga o'tish sharoitida dolzarbdir. Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'qib tushunish strategiyalariga ega

bo'lmagan o'quvchilar hatto oddiy darsliklarni, multimodal yoki muammoli materiallarni talqin qilishda ham qiyinchiliklarga duch kelishadi [1; 5].

Darsliklar bilan mazmunli ishlash usullari reproduktivdan samarali o'qishga o'tishni o'z ichiga oladi, bu esa turli darajalardagi tarkib bilan faol shug'ullanishni o'z ichiga oladi: leksik, strukturaviy–kompozitsion, semantik va kontseptual. Bu sohada asosiy yo'nalishlardan biri o'quvchilarning asosiy ma'lumotlarni aniqlash, pastki matnni talqin qilish, matn qismlari o'rtasida aloqalarni o'rnatish va o'qiganlarini yangi vaziyatlarga qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirishdir. Ma'noli o'qish faqat matnni dekodlash bilan cheklanmaydi, u tahlil, sintez, baholash va bashorat qilish kabi kognitiv jarayonlarni o'z ichiga oladi. Matn bilan ishlashning bu darajasi faqat o'quvchilarda barqaror akademik o'qish strategiyalari va mazmunli bilimlarni o'zlashtirish uchun rivojlangan motivatsiya mavjud bo'lgandagina mumkin [2].

Sh.R.Rahmatovanning fikriga ko'ra, yangi ta'lim paradigmasi kontekstidagi o'quv matnlariga tayyor bilimlarni uzatuvchi sifatida emas, balki "tanqidiy fikrlashni rivojlantirish va kognitiv mustaqillikni rivojlantirish vositasi sifatida qarash kerak" [3, 97–bet]. Bu yondashuv darslik ishlab chiquvchilari va o'qituvchilaridan o'qib tushunishni rag'batlantiradigan vazifalar va usullarni yaratishni talab qiladi: yuqori darajadagi savollar, muammoli vaziyatlar, talqin qilish, argumentatsiya qilish, nuqtai nazarlarni taqqoslash va mulohaza qilishni talab qiladigan vazifalar. Tabiiyki, bu darslikning o'ziga xos strukturaviy tashkilotini ham talab qiladi – tushunchalarni kiritishdan tortib ularni qo'llashgacha, misollardan tortib umumlashtirishgacha, aniqdan tortib yaxlitgacha.

Ma'noli idrok darajasida darslik bilan ishlash o'quv faoliyatining ham shakllari, ham mazmunida o'zgarishlarni talab qiladi. Matn bilan doimiy ravishda izoh berish, savollar tuzish, kalit so'zlarni ajratib ko'rsatish va tezislar tuzish orqali o'zaro ta'sir qilishni o'z ichiga olgan faol o'qish usullari ayniqsa samarali hisoblanadi. "Qalin va ingichka savollar", "to'g'ri va noto'g'ri bayonotlar", "argument jadvallari", "klasterlar" yoki "aql xaritalari" kabi matnga asoslangan usullardan foydalanish nafaqat materialni yaxshiroq yodlashga yordam beradi, balki tahlil qilish, taqqoslash va xulosa chiqarish qobiliyatini ham rivojlantiradi.

O'qishni tushunishni baholash masalasi alohida e'tiborga loyiqdir. Aniq mezonlar va baholash vositalarisiz o'qituvchilar qo'llanilgan usullarning samaradorligini aniqlay olmaydilar. PISA, PIRLS kabi xalqaro tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, o'qish savodxonligining yuqori darajasi o'quvchilarning matnni talqin qilish, uning ishonchligini baholash, turli manbalardan olingan ma'lumotlarni taqqoslash va o'z pozitsiyalarini shakllantirish qobiliyati bilan bog'liq[5]. Bu darslik tuzilishiga manbalarni tahlil qilish, muallifning pozitsiyasini aniqlash va turli formatlarda – matn, grafika, jadval va vizual materiallarda taqdim etilgan ma'lumotlarni talqin qilish vazifalarini kiritish zarurligini ta'kidlaydi. Bunday darsliklarni ishlab chiqish mualliflardan ham, ulardan ta'lim jarayonida foydalanadigan o'qituvchilardan ham yuqori malakani talab qiladi.

Tushunish darajasida darslik bilan ishlashning eng muhim jihatlaridan biri o'quvchilarda metakognitiv ko'nikmalarni rivojlantirishdir: o'z fikrlash jarayonlarini aniqlash, tartibga solish va baholash qobiliyati. Bunga erishish uchun bolalarga nafaqat ma'lumot olish usullarini, balki o'zini o'zi nazorat qilish, o'zini sinab ko'rish, tarkibni bashorat qilish va o'z g'oyalarini tuzatish usullarini ham o'rgatish muhimdir. Metakognitiv yondashuvni yodda tutgan holda ishlab chiqilgan darslik mulohaza yuritishni rag'batlantiruvchi vazifalarni, harakatlarni rejalashtirishni, maqsadlarni belgilashni va matn bilan ishlash strategiyasini tanlashni o'z ichiga olishi kerak. Bularning barchasi puxta o'ylangan metodologik yordamni va ta'lim psixologiyasidagi zamonaviy tadqiqotlarga tayanishni talab qiladi.

Darslik matnlarini tushunishning sotsiomadaniy jihatini e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi. Talqin darajasi nafaqat o'quvchining kognitiv qobiliyatlariga, balki ularning madaniy tajribasiga, qadriyatlar tizimiga va tilni bilish darajasiga ham bog'liq. Shuning uchun darslikni ishlab chiqishda o'quvchilarning sotsiomadaniy rivojlanish kontekstini hisobga olish, ularga tanish bo'lgan va turli xil nuqtai nazarlar va madaniy kodlarni aks ettiruvchi matnlardan foydalanish kerak. Bu yondashuv, ayniqsa, matnni real hayotdagi vaziyatlar va amaliyotlar bilan integratsiyalashga katta e'tibor qaratadigan gumanitar fanlar bo'yicha so'nggi avlod darsliklarida qo'llaniladi [3].

Bundan tashqari, ta'limni raqamlashtirish sharoitida gipermatnlar va ta'lim axborotining multimodal formatlari bilan ishlash ayniqsa dolzarb bo'lib qoldi. An'anaviy chiziqli matn tobora ko'proq vizual, interaktiv va audiovizual elementlar bilan to'ldirilmoqda, bu esa o'quvchilardan yangi ko'nikmalarni rivojlantirishni talab qiladi – axborot maydonida harakatlanish, manbalarni tanqidiy baholash va turli xil ma'lumotlarni taqqoslash. Natijada, darslik usullari bilimlarni taqdim etishning yangi formatlariga, jumladan, raqamli platformalar, elektron darsliklar va interaktiv simulyatorlarga moslashtirilishi kerak. Bu shuningdek, matnlarning didaktik salohiyatini qayta ko'rib chiqishni va metodologik vositalarni yangilashni talab qiladi.

Amalda chiziqli idrokdan semantik tushunishga o'tish faqat tizimli metodologik ishlar bilan mumkin. O'qituvchilar o'qib tushunish strategiyalari bo'yicha o'qitilishi va darslarga mulohaza yuritish, talqin qilish va savol berish uchun topshiriqlarni kiritishi kerak. Shu nuqtai nazardan, kasbiy rivojlanish kurslari nafaqat fan mazmuniga, balki o'qish savodxonligini rivojlantirish usullariga va ta'lim ma'lumotlarini semantik qayta ishlashga qaratilgan istiqbolli hisoblanadi. Bundan tashqari, o'qituvchilarni tayyorlash nafaqat ma'lumot uzatish, balki ma'nolarni shakllantirish vositasi sifatida darsliklar bilan ishlashga bag'ishlangan modullarni o'z ichiga olishi kerak.

XULOSA

Matn bilan samarali o'zaro ta'sir faqat o'quvchi kognitiv strategiyalarni ishlab chiqqan, o'qib tushunishga undagan va qo'llab-quvvatlovchi pedagogik muhitga ega bo'lgan taqdirdagina mumkin. O'qishni tushunishni rivojlantirish kognitiv, hissiy, madaniy va didaktik komponentlarni birlashtirgan murakkab, ko'p qatlamli jarayondir. Faqat kompleks yondashuv bilan nafaqat bilimlarni muvaffaqiyatli egallashni, balki o'quvchilarning fikrlash, tanqidiy fikrlash va mustaqillik rivojlanishini ham ta'minlaydigan metodologik tizim yaratilishi mumkin.

Chiziqli idrokdan matnni tushunishga o'tish nafaqat metodologik qiyinchilik, balki pedagogikadagi falsafiy o'zgarish bo'lib, ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilaridan yangi mas'uliyatlar, yangi malakalar va o'rganish mohiyatini yangicha tushunishni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Аминов А.А. Смысловое чтение как метапредметный результат школьного образования // Вестник педагогической науки. Душанбе, – 2020. – №3 (35). – С. 63–68.
2. Кинцель А.Е. Модель метакогнитивных навыков в решении учебных задач и критерии ее эффективности // Антропологическая дидактика и воспитание. 2022. Т. 5, № 3. С. 218–228.
3. Рахматова Ш. Р. Учебный текст как средство формирования критического мышления учащихся // Современные проблемы науки и образования. –Бешкек; – 2022. – №6. – С. 95–100.
4. Касымова М. З. Применение методики «Чтение и письмо для развития критического мышления» на уроках литературы // Pedagogik izlanishlar. –Д; – 2023. – №4. – С. 40–46.
5. Фомин А.Е. Метакогнитивный мониторинг решения заданий на проверку знаний: психологические предикторы и связь с академической успешностью // Психолого-педагогические исследования. –СП; 2017. Т. 9, № 4. С. 33–42.
6. Nazarova S. S. Xalqaro tadqiqotlar kontekstida maktab o'quvchilarining o'qish savodxonligini diagnostika qilish // Xalq ta'limi. –Т; – 2020. – №5. – С. 85–92.